УДК 378:37.011.3-051:005.35

DOI: [https://doi.org/10.35387/ucj.1\(1\).2020.53-59](https://doi.org/10.35387/ucj.1(1).2020.53-59)

АНАТОЛІЙ КУЗЬМІНСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. Висвітлюються окремі аспекти формування почуття соціальної відповідальності у студентів закладів вищої освіти педагогічного профілю. Дається визначення терміна «відповідальність». Підкреслюється, що відповідальність є моральним стрижнем, на якому базуються всі інші якості особистості. Називаються фактори, які не сприяють дотриманню належного рівня соціальної відповідальності педагогами. Розкривається розуміння відповідальності як педагогічної категорії у теоретичній спадщині А. Макаренка і В. Сухомлинського. Констатується, що існуюча практика підготовки вчителів недостатньо ефективна. У період модернізації системи вітчизняної освіти очевидно є необхідність кардинальної перебудови підготовки педагогічних кадрів, зокрема вжиття заходів щодо формування у студентів почуття соціальної відповідальності за якість навчальної праці і взагалі за будь-яку доручену справу. Для педагогів повинні бути притаманні активна громадянська позиція, висока загальна й душевна культура, глибокі знання й методична майстерність, наукове діалектичне мислення. Стверджується, що діюча система підготовки педагога потребує модернізації й суттєвої перебудови на основі осучаснення й диверсифікації форм занять, урахування індивідуальних потреб студента, органічного поєднання теорії й новаторського досвіду, зокрема європейського, вдосконалення професійно спрямованих особистісних якостей майбутнього педагога, особливо почуття громадянської обов'язковості й соціальної відповідальності. Проведені експериментальні дослідження свідчать про необхідність збільшення питомої ваги педагогічних і психологічних дисциплін у програмі підготовки педагогів, збільшення обсягу практичних занять, використання діагностико-прогностичної методики, поєднання навчальної й пошуково-дослідницької роботи. Освітні завдання мають реалізовуватися шляхом виконання студентами актуалізованих соціальних справ.

Ключові слова: соціальна відповідальність, обов'язковість, педагогіка, освіта, вища школа, педагогічна професія, особистість, соціальна справа.

FORMATION OF A SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN FUTURE TEACHERS DURING PROFESSIONAL TRAINING PROCESS

Abstract. The article is covered some aspects of forming a sense of social responsibility among students of institutions of higher education of pedagogical profile. Lights up the definition of the term "responsibility". It is emphasized that responsibility is the moral core on which all other qualities of an individual are based. It is called the factors that do not promote compliance with the appropriate level of social responsibility by teachers. It is revealed the understanding of responsibility as a pedagogical category in the theoretical heritage of A. S. Makarenko and V. O. Sukhomlynskyi. It is stated that the current practice of teacher training is not effective enough. In the period of modernization of the system of domestic education, it is obvious that there is a need for a radical restructuring of the training of pedagogical staff, in particular, taking measures to form students' sense of social responsibility for the quality of educational work and, in general, for any task entrusted to them. For educators should be characterized by an active civic position, high general and spiritual culture, profound knowledge and methodological skills, scientific dialectical thinking. It is argued that the current system of teacher training requires modernization and substantial restructuring on the basis of modernization and diversification of forms of employment, taking into account the individual needs of the student, the organic combination of theory and innovative experience, in particular European, improvement of professionally directed personal qualities of the future teacher, especially the sense of civic commitment and social responsibility. The conducted experimental researches testify to the necessity to increase the proportion of pedagogical and psychological disciplines in the program of training of teachers, increase the volume of practical classes, use of diagnostic and prognostic methods, a combination of educational and research and research work. Educational tasks must be implemented through students' actual social affairs.

Key words: social responsibility, compulsory, pedagogy, education, higher education, pedagogical profession, personality, social affair.

Вступ. Проблема формування почуття соціальної відповідальності й громадянської обов'язковості досліджується багатьма українськими й зарубіжними представниками людинознавчих наук. Ураховуючи тенденцію до інтегрування вітчизняної освітньої системи в європейський освітній простір, підвищення важливості ролі педагога у побудові відкритого, демократичного, громадянського суспільства, постає необхідність відшукування шляхів більш якісного формування почуття соціальної відповідальності у майбутнього педагога у період професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Мета дослідження – дослідження недостатньо вивчених проблем з формування почуття соціальної відповідальності у студентів закладів вищої освіти педагогічного профілю, причин і факторів, які заважають цьому. Виходячи з аналізу цих проблем, пропонуються шляхи поліпшення формування почуття соціальної відповідальності й громадянської обов'язковості у майбутніх педагогів з урахуванням перспектив їхньої праці у суспільстві, яке сповідує європейські цінності.

Теоретична основа та методи дослідження. Провідна ідея дослідження базується на системному підході до розгляду цілісної структури педагогічної освіти як системи, на положеннях про особистісний характер розвитку професійної майстерності педагога і формування у нього почуття соціальної відповідальності. Для розв'язання визначених завдань використовувався комплекс взаємозв'язаних загальнонаукових методів: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та ін.

Виклад основного матеріалу. Виховання особистої соціальної відповідальності працівника педагогічної галузі в умовах трансформації постіндустріального суспільства у відкрите, демократичне, самоорганізоване суспільство є важливою й актуальною проблемою. Щоб успішно виховувати покоління майбутніх членів громадянського суспільства з високорозвиненим почуттям відповідальності й обов'язковості, необхідно підготувати належне число виховників, які самі володіли б цими якостями і були готовими формувати їх у молодого покоління. Це є одним із важли-

вих завдань закладів вищої освіти педагогічного профілю.

Існуюча практика підготовки вчителів недостатньо ефективна і не відповідає вимогам часу. Застарілість і невідповідність сучасному рівню педагогічної науки окремих форм, методів і засобів навчання, негативна різниця між нормативним і новим знанням у навчальному процесі, мала доля організації навчання у поєднанні з науковими дослідженнями, нецілеспрямований, випадковий вибір професії абітурієнтами, низький рівень знань випускників секундарної освітньої ланки, які обирають професію педагога, формалізм, безликість – гальма, які знижують якість професійної готовності випускника з вищою педагогічною освітою загалом, у тому числі й з недостатньо сформованим почуттям соціальної відповідальності й громадянської обов'язковості.

Формування почуття соціальної відповідальності є одним із найважливіших завдань у процесі соціалізації людини, входження її в соціальне життя. Чим вищий рівень цивілізованості людської спільноти, тим більші вимоги пред'являються до її членів. Адже відповідальність як соціальна якість є основою моральності, базою, на якій ґрунтуються всі інші якості особистості. Вона детермінує поведінку і дії людини, мотивує її удосконалення, є об'єктивним показником соціальної зрілості особистості.

У «Філософському словнику» (1980) відповідальність визначається як категорія етики і права, яка відображає соціальне і морально-правове ставлення людини до суспільства. У «Словнику з етики», «Оксфордському словнику з англійської мови» Дж. Мюррея відповідальність тлумачиться як категорія етики, яка характеризує особистість з погляду дотримання нею моральних вимог, які пред'являються до неї суспільством і яка відображає ступінь участі особистості у власному моральному вдосконаленні і вдосконаленні суспільних відносин.

Проблема відповідальності була і є предметом розгляду багатьох учених і практиків світу. У світовій педагогіці її досліджували Г. Песталоцці, А. Дистервег, В. Стоунін, у вітчизняній – С. Русова, С. Васильченко,

А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Захаренко, І. Зязюн та ін.

Особливого значення набувають категорії соціальної відповідальності й обов'язковості працівника педагогічної професії у зв'язку з тенденціями інтегрування вітчизняної освітньої системи у європейський і світовий освітній простір. Наявність старого освітянського мислення, негативне, упереджене ставлення значної частини освітян, особливо старшого віку, до інноваційних освітніх технологій, недооцінка суспільного статусу педагога з боку держави і громадськості, недостатня матеріальна і моральна винагорода за нелегку й не завжди вдячну викладацьку діяльність не сприяють дотриманню належного рівня соціальної відповідальності й обов'язковості педагогами. Наслідком є зростання проявів негативної поведінки, агресивності, делінквентності серед учнівської молоді. Обов'язок держави – посилити увагу до задоволення потреб педагогічного корпусу, а нагальним завданням вищої педагогічної освіти є удосконалення форм, методів і засобів формування почуття соціальної відповідальності у майбутніх учителів.

Формування відповідальності невіддільне від становлення особистості й забезпечується в усій багатогранності її діяльності та спілкування. Для української педагогіки в усі часи було характерним формування відповідальності з дитячих років («Благодійний Еродій» Г. Сковороди, «Близнята» Т. Шевченка, «Лісова пісня» Лесі Українки). Як зауважує В. Сухомлинський, з раннього віку необхідно формувати здатність до співпереживання, потребу в самоповазі, бажанні творити добро, відданість високим ідеалам, чутливість совісті і вдячність серця. Він стверджує, що більше від будь-якої напасти ми, вихователі, боїмося саме грубості душі, моральної товстошкірості, несприйнятливості до добра, краси. Свою концепцію соціальної відповідальності В.О. Сухомлинський чітко сформулював у «Азбуці моральності».

Аналіз проведеного дослідження підтвердив, що в період модернізації системи національної освіти очевидно є необхідність кардинальної перебудови підготовки педагогічних кадрів і підвищення їхньої соціальної відповідальності за доручену

справу. Освітній заклад набуває нових рис, якщо в ньому працюють педагоги, для яких характерні:

- активна громадянська позиція;
- освіченість, висока культура, багатий духовний світ, справжня інтелігентність;
- глибокі знання зі своєї спеціальності у поєднанні з методичною майстерністю, що дозволяє вибрати найбільш оптимальні для конкретної ситуації методи чи комплекси методів навчання;
- здатність співпереживати, розуміти особливості розвитку студентів, їхній внутрішній світ, мотиви поведінки;
- повага до студентів, бажання й уміння співпрацювати з ними в різноманітній діяльності, стимулюючи їхню ініціативу, творчість, самоспрямованість;
- наукове діалектичне мислення, яке забезпечує відчуття нового і спроможність вийти за межі практики, що склалася, розвиває творчі сили, формує педагога як дослідника, який шукає шляхи оновлення навчально-виховного процесу;
- прагнення до постійної самоосвіти, поповнення знань із різних галузей науки, мистецтва, культури.

Діяльність педагога вимагає глибокого проникнення в природу людини, у розуміння її суті. «Якщо педагогіка хоче виховувати людину всебічно, то вона повинна насамперед пізнати її також у всіх відношеннях» – принцип К.Ушинського. Принцип неперервності передбачає тісну єдність професійної підготовки, навчання у ЗВО і післядипломної освіти. Найбільш відчутним недоліком професійності педагогічних працівників є низький рівень їхньої педагогічної й особливо психологічної підготовки. Гуманізація освіти, диференціація й індивідуалізація в навчанні й вихованні можливі лише в тому випадку, коли педагог буде до цього належно підготовлений. Як стверджує К.Ушинський, справжній педагог – це той, який розуміє дітей, їхні вікові особливості, мотиви поведінки.

Проведені експериментальні дослідження переконують у необхідності підвищення питомої ваги психологічних і педагогічних дисциплін у загальній програмі підготовки педагогів, збільшення обсягу практичних занять, що дозволить краще

розвивати професійно важливі особистісні якості, такі, як: уміння висловлювати свої думки і прагнення, спроможність зрозуміти інших людей, поважати їхню своєрідність, індивідуальність, чуйність, душевність та ін. Психолого-педагогічна підготовка повинна давати педагогам систему ідей і методів розв'язання багатогранних педагогічних завдань, розвивати творче мислення, здатність бачити проблеми освіти в усіх її складнощах і суперечностях і знаходити правильні шляхи їх усунення.

Одним із реальних шляхів утілення вищезначених змін є використання в освітньому процесі діагностико-прогностичної методики. За її допомогою можна виявляти як сильні сторони студента, так і його проблеми, спроектувати найбільш доцільну індивідуальну програму навчання. Особливе значення має засвоєння студентом передового й новаторського досвіду, для чого заклад вищої освіти педагогічного профілю повинен мати найтісніші зв'язки із навчально-виховними закладами середньої ланки, авторськими школами, школами-лабораторіями, дослідно-експериментальними майданчиками, науково-дослідними інститутами.

Поєднання навчальної пошуково-дослідницької роботи – найбільш ефективний шлях підготовки висококваліфікованого педагога. Необхідно створити надійну систему, яка стимулювала б і підтримувала дослідницькі пошуки студента.

Педагогічна професія потребує особливої уваги до стилю поведінки вчителя, у зв'язку з чим необхідно передбачати вивчення студентами кодексу педагогічної етики. Демократизація освітнього життя у поєднанні з прагматичністю вимагає й певного стимулювання (у тому числі й матеріального) творчих пошуків студентів, зацікавленості у набутті високого рівня кваліфікації та професійної майстерності, створення комфортного морально-психологічного клімату, доброзичливих взаємостосунків у академічних групах, запровадження впливової й ефективної системи студентського самоврядування, активної участі студентів в організації навчально-виховного процесу, в діяльності освітнього закладу. Все це сприяє активному

формуванню почуття соціальної відповідальності у майбутнього педагога.

Незважаючи на труднощі й суперечності, процес формування почуття соціальної відповідальності у майбутніх педагогів є цілісним і закономірним, тобто таким, що піддається раціональному аналізу, виділенню його детермінант, а головне – цілеспрямованому регулюванню. Проведений аналіз переконує, що ефективність соціальної відповідальності значно зростає, коли суб'єкт діяльності, усвідомлюючи її особистісне й суспільне значення, зацікавлений процесом і результатами своїх дій. Важливими тут є зв'язки між свідомістю, почуттями й поведінкою студента. Ці зв'язки виявляються в таких закономірностях:

- чим сильніше студент сприймає, переживає, відчуває події та явища, тим міцніше вони входять у його свідомість, тим глибше він усвідомлює їхню суть;

- чим глибше студент усвідомлює значення й необхідність тих чи тих норм, тим надійніше вони закріплюються у стилі його поведінки й навчання;

- чим сильніші почуття викликають у студента певні явища, факти, події, тим глибший їх вплив на його свідомість і почуття.

Принцип єдності свідомості, почуттів і поведінки, який ґрунтується на цих закономірностях, вимагає у навчально-виховній діяльності керуватися такими правилами:

- для виховання почуття соціальної відповідальності необхідно добирати такий матеріал, який здатний упливати не лише на свідомість, а й на почуття студентів;

- засоби, форми й методи формування соціальної відповідальності повинні нести в собі позитивний емоційний заряд;

- слід домагатися свідомого засвоєння норм поведінки студентами;

- необхідно домагатися щоб освітні заклади педагогічного профілю діяли як відкриті соціально-педагогічні системи, органічно взаємозв'язані з соціальним мікросередовищем, усіма компонентами цілісної системи соціального виховання;

- треба обирати такі форми й методи реагування на негативні прояви у поведінці студентів, які спонукали б їх до усвідом-

лення недоцільності негативних дій і вчинків;

- слід стимулювати добродійні наміри й почуття, оскільки саме через почуття пролягає шлях до свідомості й поведінки.

Як підтвердили результати наших досліджень, рушійною силою у формуванні почуття соціальної відповідальності майбутнього педагога є розв'язання суперечностей, які з погляду системного підходу до аналізу діалектичних суперечностей можна поділити на три категорії:

- соціально-педагогічні – це суперечності між соціальними процесами з одного боку і функціонуванням, розвитком педагогічної системи, яка є складовою соціальної системи, з іншого;

- власне педагогічні суперечності, що виникають у самій педагогічній системі у процесі як індивідуальної, так і колективної навчальної й трудової діяльності;

- психологічні або особистісні – це суперечності які відображають причини становлення, саморуху, саморегуляції, самовиховання особистості. Важливим джерелом виникнення й розвитку психічних станів, а через них і якостей особистості, є життєві ситуації, що ставлять перед людиною певні вимоги.

Необхідною умовою формування почуття соціальної відповідальності є створення такої ситуації, яка вимагала б від особистості відповідальних дій. У науковій літературі така ситуація визначається як «ситуація реальної відповідальності». Вона характеризується єдністю вимог до особистості та умов їх реалізації. Її компонентами є:

- особистість із певним рівнем моральної свідомості та професійної підготовки;

- вимоги, що висуваються до особистості;

- умови для реалізації цих вимог;

- суспільна оцінка вчинків особистості та досягнення нею певних результатів.

Розвинене почуття відповідальності сприяє розвитку творчості, прагненню особистості студента до досягнення вагомих навчальних результатів. Створення ситуації реальної зацікавленості студента процесом і результатами своєї навчальної праці є центральною ланкою у формуванні почуття відповідальності.

Для кращої організації формування почуття соціальної відповідальності у студентів в закладах педагогічної освіти доцільно застосовувати диференційований, індивідуальний підходи на основі типологічного аналізу характерологічних якостей студентів.

Диференціація проводиться за такими якостями й ознаками: інтелектуальними, комунікативними, рівнем працездатності й працелюбності тощо.

Моделюючи програму завдань з формування почуття соціальної відповідальності у студентів, викладачі закладу вищої педагогічної освіти повинні враховувати основні вимоги до студентів залежно від курсу навчання, а саме:

- нинішній рівень соціальної відповідальності студента;

- рівень успішності студента;

- конкретизацію справжньої мети студента;

- співзвучність мети із актуальністю соціального замовлення;

- реальність завдань, тобто посиленість їх для конкретного студента.

Центральне місце в сукупності методів освіти посідає метод соціальних справ. Соціальна справа – це спеціальним чином оформлена конкретна робота, у ході реалізації якої у студента формується почуття соціальної відповідальності, тобто соціальна якість як єдність знань, способів діяльності та ціннісно-оцінювальних взаємин. Соціальна справа є технологічною одиницею освітнього процесу, через яку формується активне педагогічно оформлене соціальне середовище (підготовка певного заходу, шефська допомога працівникам лікувального закладу, допомога неповносправним людям, організація прибирання ділянки території населеного пункту тощо). Освітні завдання мають реалізовуватися шляхом виконання студентом послідовної низки певним чином актуалізованих соціальних справ, які постійно здійснюються або свідомо організовуються в рамках конкретної спільноти (навчального закладу, академічної групи). У цьому разі ми маємо один із варіантів продуктивного освітнього процесу, ідеї якого буде винесено зі стін навчального закладу в соціум, і це забезпечує включення студента в реальне життя

суспільства. Потрібно враховувати, що соціальні справи як правило не оплачуються й морально не стимулюються.

Висновки. У період модернізації й інтеграції національної системи освіти в європейський освітній простір зростає роль вищої педагогічної освіти у підвищенні соціальної відповідальності майбутніх педагогічних працівників за навчання й виховання молоді. Результати дослідження підтверджують положення про те, що, незважаючи на труднощі й суперечності, процес формування почуття соціальної відповідальності у майбутніх педагогів є цілісним і закономірним, піддається цілеспрямованому регулюванню. Ефективність цього процесу значно зростає, коли студент усвідомлює особистісне й суспільне значення педагогічної діяльності, зацікавлений процесом і результатом своїх дій у майбутній практичній діяльності.

Необхідною умовою формування почуття соціальної відповідальності є створення ситуацій, які вимагали б від студентів відповідальних дій.

Компонентами такої відповідальності є особистість із певним рівнем моральної свідомості та професійної підготовки, вимоги, які ставляться до особистості, умови для реалізації цих вимог, суспільна оцінка вчинків особистості та досягнення нею результатів. Створення ситуації реальної зацікавленості студента процесом і підсумками навчальної праці є головним завданням у формуванні почуття соціальної відповідальності. При цьому застосовуються диференційований та індивідуальний під-

ходи на основі типологічного аналізу характерологічних якостей студентів.

Основними умовами успішного формування почуття соціальної відповідальності у майбутнього педагога в ході навчально-виховного процесу є: зацікавленість студента в якості своєї навчальної праці та її результатах; формування у студента відповідальних дій, пізнавальних, вольових, діяльнісних компонентів відповідальності; наявність гуманістично орієнтованого контролю та об'єктивної оцінки дій студента; моральне й матеріальне стимулювання позитивних результатів навчальної праці.

Соціальна відповідальність покоління знаходить своє відображення в діяльності конкретних особистостей – представників свого покоління. І в цьому напрямі провідне місце належить педагогу, який сам повинен перейнятися соціальною відповідальністю перед суспільством. Педагогічно доцільна система педагогічної освіти створює умови для формування у студентів почуття соціальної відповідальності й обов'язковості.

Подальші дослідження полягають у більш глибокому філософському осмисленні й оновленні стратегії розвитку вітчизняної освіти, зокрема проблеми формування почуття соціальної відповідальності у майбутніх педагогів у контексті залучення до європейських цінностей, розробленні шляхів теоретико-методологічного й методичного забезпечення досягнення належного рівня сформованості почуття соціальної відповідальності й громадянської обов'язковості у педагогічного корпусу України.

ЛІТЕРАТУРА

- Абульханова-Славская, К. А. (1980). *Деятельность и психология личности*. Москва: Наука. (Abulkhanova-Slavskaia, K. A. (1980). *Deiatelnost i psikhologiiia lichnosti*. Moskva: Nauka.)
- Богданов, А. А. (1989). *Тектология: Всеобщая организационная наука* (кн. 1). Москва: Экономика. (Bogdanov, A. A. (1989). *Tektologiya: Vseobshchaia organizatsionnaia nauka* (kn. 1). Moskva: Ekonomika.)
- Бондаревская, Е. В. (1995). Ценностные основания личностно ориентированного воспитания. *Педагогика*, 4, 29–36. (Bondarevskaya, Ye. V. (1995). *Tsennostnyie osnovaniia lichnostno oriientirovannogo vospitaniia*. Pe-dagogika, 4, 29–36)
- Климова, К. О. (1979). О самоорганизации детей в самостоятельной деятельности. *Дошкольное воспитание*, 12. (Klimova, K. O. (1979). *O samoorganizatsii detey v samostoitelnoi deiatelnosti*. Doshkolnoie vospitaniie, 12.)
- Кон, И.С. (1967). *Социология личности*. Москва: Политиздат. (Kon, I.S. (1967). *Sotsiologiiia lichnosti*. Moskva: Politizdat.)
- Кузьмінський, А.І., Гнезділова, К. М. (2011). *Моделювання професійної діяльності майбутнього фахівця в умовах інтеграції України в Європейський освітній простір*. Черкаси: Вид-во ЧНУ.

- (Kuzmínskyi, A. Í., Hnezdílova, K. M. (2011). Modeliuvannia profesíinoï díialností maibutnogo fakhívtisia v umovakh íntegratsíi Ukraíni v Ėvropeyskyi osvítńii prostír. Cherkasy: Vyd-vo CHNU.)
- Макаренко, А. С. (1958). *Педагогические сочинения* (Т.7.). Москва: Изд-во АПН РСФСР. (Makarenko, A. S. (1958). *Pedagogicheskie sochineniia* (Т.7.). Moskva: Izd-vo APN RSFSR)
- Макаренко, А. С. (1958). *Собранные сочинения* (Т.7). Москва: АПН РСФСР. (Makarenko, A. S. (1958). *Sobranie sochineniia* (Т.7). Moskva: APN RSFSR.)
- Муздыбаев, К. (1983). *Психология ответственности*. Львов: Наука. (Muzdybaiev, K. (1983). *Psikhologiia otvetstvennosti*. Lvov: Nauka.)
- Сухомлинський, В. О. (1977). *Вибрані твори* (Т.5.). Київ: Радянська школа. (Sukhomlinskyi, V. O. (1977). *Vybrani tvory* (Т.5.). Kyiv: Radianska shkola.)
- Сухомлинський, В. А. (1979). *Павлышская средняя школа*. Москва: Просвещение. Сухомлинський, В. А. (1979). *Павлышская средняя школа*. Москва: Просвещение. (Sukhomlinskyi, V. A. (1979). *Pavlyshskaia sredniaia shkola*. Moskva: Prosvetleniie.)
- Ушинський, К. Д. (1983). *Вибрані педагогічні твори* (Т.1.). Київ: Радянська школа. (Ushynskyi, K. D. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory* (Т.1.). Kyiv: Radianska shkola.)

Анатолій Кузьмінський, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, професор кафедри педагогіки та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Anatoli Kuzminskyi, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Corresponding Member of NAES of Ukraine, Professor of Department of Pedagogy and Educational Management at Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University.

E-mail: anatoliy230743@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-9678-000X

Received: 06.02.2020

Accepted: 21.02.2020